

**ПИКАРЕСКОВИЯТ ГНОСТИЦИЗЪМ
В РОМАНА „ВЪЗВИШЕНИЕ“:
ГНОСТИКЪТ НАДДЕЛЯВА НАД ПИКАРОТО**

*Александър Димитров
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**THE PICARESQUE Gnosticism
IN THE NOVEL “VAZVISHENIE”:
THE Gnostic PREVAILS OVER THE PICARO**

*Aleksandar Dimitrov
St. Kliment Ohridski University of Sofia*

The article examines the novel “Vazvishenie” through the lenses of the picaresque and Gnosticism – two discourses embedded within the metafictional framework of the narrative which resonate with the author’s own creative disposition. Milen Ruskov persistently strives to narrate tragic events in a humorous register, a tendency that lends his works a distinctly tragicomic complexion. Within this configuration, the picaresque operates on the plane of comedy, while Gnosticism unfolds on the plane of tragedy. Just as the comic and the tragic intersect in tragicomedy, the picaresque and the Gnostic likewise converge in what may be called picaresque Gnosticism. The focal point of this convergence is the consciousness of the narrator and protagonist, Gicho, who over the course of the novel undergoes a transformation from picaro to Gnostic. This trajectory is inscribed within the context of the Bulgarian National Revival and determines the subtext of the motif of “elevation,” which has come to stand as the novel’s emblem.

Keywords: picaresque, picaro, gnosis, narrator – protagonist, contemporary Bulgarian literature

*Революцията
ще та изправи с оръжие в ръка
против безсмислений порядък на света.
„Възвишение“*

„Възвишение“ е плод на постмодерния устрем за деконструкция на каноничното и на историческите наративи и подобно на останалите романи на Русков може да се разглежда като историографска метафикция. Без да бъде предмет на изследване в настоящия текст, метафикционал-

ното е важна особеност на романите, служеща ни като отправна точка. При Русков се наблюдава скрита форма на метафикция, която минава през иронията и уж наивното първолично повествование, зад което се крият множество и различни културни кодове, най-често чужди или несвойствени за изобразяваната историческа епоха. Два от тези кодове са именно пикаресковото и гностическото. Особеното им съчетаване е наглед оксиморонно – от едната страна, имаме авантюрно-битовото, подривно-смешното и несериозното, а от другата, са налице метафизичното и тайнствената възвисеност. Противопоставени са високото и ниското, духовното и материалното, познанието и битът, но по-важното е, че през един подчертано ироничен наратив тези бинарни двойки, манифестирани в гностическото и пикаресковото, са преплетени и съвместно функциониращи, т.е. при един внимателен прочит всъщност се вижда, че двата дискурса не си противоречат. Напротив, постоянно се преплитат и допълват, създавайки нещо, което може да се сведе до формулировката „пикаресков гностицизъм“. Тази схема на взаимосвързаност и допълване чрез контраст е наративната стратегия, посредством която Русков създава трите си романа след „Джобна енциклопедия на мистериите“. В тях пикаресковото е *структуроопределящ* и *сюжетопораждащ елемент*, гностическото е постоянно присъстваща *светогледна нагласа*, а пресечната им точка е героят разказвач.

Преплитането на двата дискурса минава изцяло под знака на авторите творчески нагласи: „Аз – казва Милен Русков, – харесвам много трагикомедията, смятам това за най-високия жанр в литературата, за най-сложното умение. То и се среща много рядко тъкмо защото е толкова сложно, а е сложно, понеже представлява умение да се разказва едновременно на два плана, на два пласта, които при това са противоположни – комедията и трагедията“ (Касабов, Русков/Kasabov, Ruskov 2014, [http](#)). Следователно пикаресковото минава в плана на комедията, докато гностическото – в този на трагедията. Русков вижда трагикомедията като израз на „умението да разказваш по смешен начин трагични неща“ (Касабов, Русков/Kasabov, Ruskov 2014, [http](#)), или ако положим нашия понятиен апарат в думите на автора – умението да разказваш *пикаресково* за *гностически* неща.

Тъкмо по този начин разказва и Гичо – героят разказвач във „Възвишение“. Героят уж ни се представя като пишещ текста, и то в тефтер (MP/MR)¹ (157), т.е. читателят се докосва до нещо като дневник. Но не

¹ Цитатите от романа са по М. Русков. Възвишение. Пловдив: Жанет 45, 2017. Номерът на съответната страница от изданието ще бъде отбелязван в скоби след всеки цитат.

се наблюдава никаква времева дистанция между плана на случване и плана на разказване. А самото слово формално е много повече говоримо, отколкото писмено. В тези контрастни особености на наратива се оголва метафикционалният характер на романа, защото посредством тази наративна конвенция романът предоставя достъп до едно „съзнание – несъществуващо и все пак възможно“ (Пенчев/Penchev 2017: 227).

Това съзнание, от една страна, е съзнанието на пикаро. Констатацията, че „пикарото е едновременно мечтател и човек на действието“ (Sillitoe/Силитоу 1995: 13), сякаш е изведена от образа на героя разказвач. Героят, освен действие и мечта, съвместява в себе си революционерското и просвещенското – верен на Делото и Революцията, „барем малко“ се е обрекъл и на „образованието народно“ (239).

От друга страна, Гичо е „спонтанен гностик“ (Пенчев/Penchev 2017: 226). Той вярва, че в човешката глава „сред свинете и бисери ся намират!“ (159). И постоянно търси тези бисери, опитва се да ги отдели от плявата, за да достигне до прозрение. Гностическият повик към знание е въплътен в самия характер на Гичо – „преживяването му на света и живота, на природата и културата е прокарано по-скоро през интелекта и знанието, през едно неистово мисловно усилие“ (Камбуров/Kamburov 2017).

Във „Възвишение“ пикаресковото и гностическото са в обратнопропорционална зависимост. В хода на романа все по-отчетливото застъпване на гностическия светоглед води до затихване на пикаресковото.

Пикаресковото в сюжета е най-отчетливо в скитането на Гичо и Асенчо. Натоварени от Общи със задачата да намерят Левски, на когото да предадат писмо, героите обикалят от място на място и все не успяват да настигнат Апостола. Но пък все успяват да се вкарат в някое приключение. И авантюрно-битовото им пътешествие изглежда потенциално безкрайно. Романът сякаш буксува – няма събития, няма кулминации. Този „празен“ ход на сюжета обаче е важен. Съвместно с пикаресковите особености той осигурява в литературен план онова, което Бойко Пенчев определя като „пространство за преобразяване“ (Пенчев/Penchev 2017: 284). Пребиваването на героя извън социума, извън нормата му носи опит и знание, недостъпни за обикновения човек. Героят постоянно „преодолява нива“ (Новков/Novkov 2012: 7) – нива на съществуване, нива на познание, нива на прозрение. Планът на случване е изместен в съзнанието и мисълта. Там се състоят промените.

Част от тези промени е процесът по самообразоване. В просвещенски смисъл Гичо и Асенчо се „възвисяват“. Но макар образоването да удовлетворява любопитството и да води до опиянение, просвещенското не изчерпва изцяло идеята за възвисяване. Тя е разработена и в един по-

абстрактен, метафизичен план, чийто израз е гностицизмът. Този план е изцяло поместен в съзнанието на Гичо и маркира неговия преход от пикаро в гностик.

Този преход започва от скептицизма, който е свързващо звено между пикаресковото и гностическото. Във „Възвишение“ скептицизмът е представен в развитие – проследим е преход от чисто пикаресков нихилизъм към гностическо отрицание.

Пикаресковият нихилизъм е изведен в едно егоцентрично и високомерно отношение към другите, което от гледна точка на читателя изглежда комично, защото е закодирано през ирония. Емблема на това отношение е Асенчовият възглас: „Да се възвисяват! Ний как сме се възвисили!“ (204). За читателя обаче е явен разломът между претенциите за ученост и извисеност на героите и техните действителни прояви на псевдообразованост, малокултурност и първичност.

Пикаресковият нихилизъм е особено отчетлив и в разсъжденията на Гичо за българите и турците. Оформя се комически изведена оценъчна йерархия. Тя принизява турците, като им приписва възможно най-лошите черти. Второто ниво е за българите, с които героят не се идентифицира напълно, понеже смята себе си за нещо повече. Гледа от една надпоставена позиция на съдник и разпознава причините за своите беди в етническият си произход: „Българин да си е зла съдба“ (202). И понеже главната причина за несполуките на народа героят вижда в невежеството, той рязко се разграничава, тъй като смята себе си за вещ и начетен. Съответно най-високо в оценъчната йерархия стои винаги самият оценяващ, което отново е използвано в комедийния план на творбата.

Комедийният импулс обаче не е така силен, когато взорът на героя разказвач в своето любопитство се отпрати към по-дълбинни теми като човешкия произход, смисъла на битието и порядъка на света. Гичовите мисловни търсения по тези въпроси постепенно дават резултат в гностическо отрицание. Всичко започва от пикаресковата цинична нагласа, че християнската представа за Страшния съд е „една измислица“, „бошлаф“ (57). Минава се през усъмняване в същността на бога, който, ако действително е създал човека по образ и подобие, не заслужава да бъде познаван (вж. 143). И се продължава с отричането на божията благоразположение спрямо човека: „ако Господ съществува, той не ще е твой приятел“ (246). Отрицанието на Бога постепенно е проектирано върху самия свят, който „ся е много объркал“ и всичко „пада малко несвързано“ (251). Стига се до схващането, че светът е превратен и хаотичен: „Сичко ся случва и ред никакъв няма“ (264). Това разбиране изцяло придобива гностически оттенък в представата на Гичо, че посредством Делото хармонията в света ще бъде върната:

Туй Дело е таквоз, че ако успея, сички ще ся освободят от сичко мигом! И самата природа биля ще изчезне! Ако успее туй Дело... Гърци юродиви как викаха? – Демиург, Демогоргон... Ни Демиург ще има, ни Демогоргон (276).

Въвеждането на понятието Демиург и равносилното му название Демогоргон² е повратен момент в романа. Първо, защото официализира гностическия дискурс, и второ, понеже бележи началото на надделяването на гностическото над пикаресковото. От този момент в текста гностическият светоглед, освен че е изведен от имплицитна в експлицитна позиция, става все по-задълбочен и все по-често застъпен. Едва две страници по-нататък срещаме антисоматически и антикосмически разсъждения, цитирани сякаш от някое гностическо съчинение, но „преведени“ посредством Гичовския идиолект:

[...] тяло не ще да та пуска. Демогоргонът го е тъй създал, че само от себе си няма живот, само от себе си е пръст, нищо, и то знай това и с сички сили ся опитва да ти задържи душата, защо знай, че тя и без него ще живей, но то без нея е свършено. Демогоргонът е тъй създал за тебе най-страшния затвор... Срещу него как ся дига бунт, не знам. С турци е къде-къде по-лесно. Но и от него има освобождение, после страшни мъки умирания. Тъй е тя, цена Свободи е висока в тоя робски свят. Ала някой ден и той ще изгори, ще ся стопи в пожара на Второ пришествие, заедно с своята робска природа (279).

Откъсът е изключително важен за разбирането на гностическото в романа. Налице е традиционното негативно отношение на гностиците към тялото. То е материята, в която са заключени божествените искри. Вторият акцент е, че Русковият гностицизъм не диференцира душа и дух. Душата е отгласът от божественото, тя е божествената искра у човека.³ Трето

² Названието е етимологически свързано с думата „демиург“, защото е опростено, респективно грешно записване на нейна падежна форма, което се установява при превод от гръцки на латински. Първоначално – в Късната античност, при изграждането на една вторична митология понятието е използвано за обозначаване на един първичен създател, който предшества древногръцките богове. Демогоргон започва да означава едно тайнствено и злокобно същество на мрака и подземния свят. С оглед на тези характеристики и по-широката употреба на думата в смисъла на архизлодей, е обяснимо защо Милен Русков използва названието по отношение на лошия, често представян и като зъл, гностически Демиург.

³ Това наблюдение се опира не само на посочения цитат, но и на други места от текста: душата е „невидима“ и когато се откопчи от земния живот, е „свободна“ (243); тя, заедно с ума, е израз на „вътрешний взор“, даващ достъп до невидимото, което стопля човека „като безплътен лъч светлина“ (288). Последното прави паралел между душата и осветляващия досег до онова, което е отвъд видимото, отвъд сетивата, респективно гнозиса.

– вижда се, че в този момент на размисъл Гичо не е наясно как човек се освобождава от телесното, от материята. Но пък е оправдано допускането, че героят е в процес на трансформация – в процес на „пробуждане“. Друга особеност на цитата е, че се осъществява паралел между робската природа на света и робството като състояние на българите в пределите на Османската империя. Успоредяват се гностическият дискурс и революционният импулс на Българското възраждане. Схващането за революцията получава своя облик от идеите на Възраждането – тя едновременно е борба срещу невежеството и борба за отхвърляне на потисническата власт. И двете понятия – невежество и власт, са част от гностическата парадигма. Затова и революцията – просветна и поборническа, лесно и безпроблемно е изведена и като път към гностическата свобода.

Революцията, видяна като просвета и знание, е възприета като предшестваща революцията като борба. Преодоляването на невежеството е задължително условие в борбата за освобождение – „неграмотния на революция не мож’ дигна“ (239). Просвещенската тема е двупланово разгърната в книгата. Един път по възрожденски – като ограмотяване и окултуряване. И втори път в плана на гнозиса като знание, което извежда от мракобесието на материята.

Революцията, видяна през образа на оръжието, пък е припозната като решаващ и заключителен път към свободата в един свят, изтъкан от насилие, лъжи и потисничество⁴: „Имаш ли ливорвер, ти си на крачка от свободата“ (305). В тези схващания можем да разчетем гностическия антиномизъм, съгласно който никакъв земен закон, бил той насочен към морала или природата, не следва да бъде спазван, понеже не е дело на истинския Бог. И тъй като законите на материята действат властово и със сила, бунтът срещу нея борави със същите средства: „деградираният до система на мощта свят може да бъде преодолян само чрез мощ“ (Йонас/Jonas 2006: 16). До този извод стига и Гичо: „Ако искаш добро да сторваш – земай ливорвера. Рано или късно ще ти потряба, и само с ливорвер в ръката ще си ти свободен“ (337). Това схващане се задълбочава и към края на романа Гичо е крепко убеден в него:

„Само с бой и сила доброто ще възтържествува. С бяла кърпа няма да стане. И с лъжа също няма да стане. А че с добро ще стане – туй няма какво да говорим, туй е смешно да ся мисли даже. Само с бой и сила. Туй именно значи революция“ (400).

⁴ „Тоя лъжовен свят, рекох си, може да ся окаже най-отвратителното нещо, съществувало някога. С лъжа и сила ся той командва. Лъжа и бъркотия, и насилство! Е туй е кажи-речи сичко, което наистина има в него. Прогнила работа!“ (343).

* * *

В разсъжденията на Гичо за времето също се открояват гностически нишки, а светлината и човека са обвързани като принадлежащи си – препратка към наличието на божествената искра у човека. Човекът и светлината са противопоставени на тъмнината, която на свой ред е асоциирана с несвобода и пленничество. Изцяло в гностическа тоналност – гностикът се плаши от нощта, от тъмното небе, защото то му напомня, че е затворен в земния свят и е отделен от божественото. Страхът, който Гичо изпитва, индикира за неговото гностическо просветление – „страхът означава събуждането на вътрешното Себе си от съня или от опиянението на света“ (Йонас/Jonas 2006: 15).

Светлината се установява като едната пътеводна сила в Гичовото съзнание. Другата е Съдбата. Тя е разпозната като най-висшата инстанция в живота на човек. Неговият изпълнен със смисъл и справедливост път. С придадените ѝ характеристики Съдбата се явява обвързана с Бога, с божествената искра у човека, затова и му се разкрива интуитивно. Тя е чужда на лъжата и объркаността на света. Качества, с които е асоцииран случаят, изведен като антипод на Съдбата. Случаят е примамлив, но коварен и произволен, анархичен (вж. 344 – 346). Той е несправедлив и отклонява човек от собствената му съдба. Прави хората „играчки“ в ръцете си, прави ги роби. Човекът пада в плен на случая „от глупост и от слаба душа“ (346), а станеш ли роб на случая, „той вече може с теб сичко да направи, и немислимото даже“, животът ти „ся стича най-глупаво“ и „свършва като страшна една глупост“ (346). Характеристиките на случая го приближават идейно до Демииурга; случаят се очертава като негово средство за манипулация и потискане на човека. Затова и Гичо, за когото свободата е най-висшият стремеж, е враг на случая и вярва в Съдбата⁵.

Героят разказвач постоянно се опитва да разчете знаците ѝ. Най-яркият знак се появява към финала и води Гичо към възвисяване. Играта на цветовете и светлината, която привлича погледа му върху възвишението, е разчетена като „знак от боговете и от Съдбата“ (383). От този момент до края на романа възвишението е символен център, съсредоточаващ в себе си кодовете на Българското възраждане и на пикаресковия гностицизъм. Планината е „сакрално наситена област, място, където може да се осъществи взаимодействието между различните зони

⁵ „Затуй ето що ще река аз: следвай Съдба си и не бери дерт! Нито хитрувай, нито ся кахъри. А следвай Съдба си. Туй е сичкото на тоя свят. Е, сичкото то не е; но е главното“ (346).

и Космоса“ (Елиаде/Eliade 2002: 136), затова и именно там Гичо получава осветителния гнозис и радикално скъсва с пикаресковия си облик.

Гичо не достига до своето гностическо извисяване еднозначно. Моментът е белязан от силни колебания и страх, подчертаващи сложността и внушителността му. Гностическият скептицизъм не е панацея, която позволява на героя да посрещне смъртта безстрашно и непоколебимо. Дори да вярваш, че светът е лош и че твоят произход и спасението ти лежат отвъд земното, то все пак е твоят живот – всичко, което познаваш, затова и изоставянето му е белязано от уплах, несигурност и тъга. Тази притегателна сила на земния свят е обобщена в изречението: „Демогоргонът здраво та държи, хватка му е желязна!“ (407). Изречение, което бележи и трагиката на пределния момент на възвисяването. И все пак, въпреки страха, смъртта е припозната по гностически – като заключително освобождение, като възвисяване: „Господи, освободи ма от тука! Помогни ми да ся възвися!“ (407).

Подобен молитвен жест е изцяло в унисон с гностическите схващания, според които, „за да се освободим от състоянието на духовното невежество, наред със собствените си усилия се нуждаем от помощ“ (Hoeller/Хьолер 2002: 19). Гичо търси божественото откровение, нужния гнозис, който да му помогне за освобождаването от материята на Демогоргона (Демиурга). Гичовата молитва, в която е вплетен надписът от старото котелско училище – „Помогни ми да те възвися“, бележи и пределното вдвояване на възрожденското и гностическото, на просвещението и метафизиката, а идеята за свободата включва и плана на революцията, за да събере финално всички кодове на книгата.

Гичо остава верен на своите виждания, че добро се постига само със сила, и прибъгва до „другаря си Колта“. Преди да извърши самоубийствения акт – висша демонстрация на „моженето да си свободен от всичко“ (Пелева/Peleva 2020: 255), героят разказвач се прощава с имплицитния читател. Сбогуването звучи като завёт. Отправена е многозначителна заръка към читателя – „ти ще ми кажеш кой кой е“ (407). От една страна, Гичо може би за последно се разграничава от Асенчо, своя другар предател, и сякаш подсеща: *ето, помни кой е бил достоен и кой – не*. От друга страна, заръката като че ли е отправена от гностика Гичо, който вече е завършил своята трансформация и е получил спасителния гнозис. Затова и намигва към читателя от позицията на разгадалия тайните на битието, казвайки: *ето, аз разбрах кое е лъжата* (материята и Демиургът) *и кое е истината* (светлината и Богът), *остава и ти да го разбереш*.

Финалът на книгата свидетелства за победата на гностическото над пикаресковото. Във „Възвишение“ двете функционират по-скоро по си-

лата на контраста, отколкото в единство. Все пак двата дискурса отново са неразривно свързани в пикаресков гностицизъм. Постепенно в романа се оформят две опозиционни триади: власт – пари – случай, които минават под знака на робството; и свобода – знание – съдба, под знака на революцията. Пикаресковото е притеглено повече към първата триада, докато втората е доминантно изтъкана от гностическото. Двете триади са положени в конкретната историческа действителност, която романът реконструира, затова съдържанието на понятията в тях приема революционно-просвещенски облик.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Елиаде/Eliade 2002:** Елиаде, М. *Трактат по история на религиите*, прев. Георги Цанков. София: Лик, 2002. [Eliade, M. *Traktat po istoria na religiite*, prev. Georgi Tsankov. Sofia: Lik, 2002.]
- Йонас/Jonas 2006:** Йонас, Х. Гностицизъм, екзистенциализъм и нихилизъм. // *Гностицизъм, екзистенциализъм и нихилизъм. Към онтологическото основание на една етика на бъдещето. Понятието за Бога след Аушвиц. Един еврейски глас*, прев. Валентина Кънева. София: Св. Иван Рилски, 2006, 5 – 30. [Yonas, H. *Gnostitsizam, ekzistentsializam i nihilizam. Kam ontologicheskoto osnovanie na edna etika na badeshteto. Ponyatiето za Boga sled Aushvits. Edin evreyski glas*, prev. Valentina Kaneva. Sofia: Sv. Ivan Rilski, 2006, 5–30.]
- Камбуров/Kamburov 2017:** Камбуров, Д. Четвъртата височина (след прочита на „Чамкория“ от Милен Русков). // *Литературен вестник*, 2017, кн. 37, 6 – 7. [Kamburov, D. *Chetvartata visochina (sled prochita na “Chamkoria” ot Milen Ruskov)*. // *Literaturen vestnik*, 2017, kn. 37, 6–7.]
- Касабов, Русков/Kasabov, Ruskov 2014:** Касабов, М., М. Русков. „Захвърлен в природата“ – Милен Русков. // *Либерален преглед*, 19.03.2014. <<https://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/arts/literature/2338-2014-03-19-10-32-47>>, 29 август 2025. [Kasabov, M. Ruskov, M. “Zahvarlen v prirodata” – Milen Ruskov. // *Liberalen pregled*, 19 March 2014.]
- Новков/Novkov 2012:** Новков, М. Историята/Истории или Възвишение на физиката, успоредно четене. // *Литературен вестник*, 2012, кн. 5, 6 – 7. [Novkov, M. *Istoriyata/Istorii ili Vazvishenie na fizikata, usporedno chetene*. // *Literaturen vestnik*, 2012, kn. 5, 6–7.]
- Пелева/Peleva 2020:** Пелева, И. *През това време*. Пловдив: Жанет 45, 2020. [Peleva, I. *Prez tova vreme*. Plovdiv: Zhanet 45, 2020.]

Пенчев/Penchev 2017: Пенчев, Б. *Спорните наследства*. София: Фондация „Литературен вестник“, 2017. [Penchev, B. *Spornite nasledstva*. Sofia: Fondatsia „Literaturen vestnik“, 2017.]

Sillitoe/Силитоу 1995: Sillitoe, A. The Mentality of the Picaresque Hero. // *The Threepenny Review*, 1995, № 61, pp. 13–13.

Hoeller/Хьолер 2002: Hoeller, S. *Gnosticism: New Light on the Ancient Tradition of Inner Knowing*. Wheaton, Illinois: Quest books, 2002.

ИЗТОЧНИЦИ

МР/MR: М. Русков. *Възвишение*. Пловдив: Жанет 45, 2017. [M. Ruskov. *Vazvishenie*. Plovdiv: Zhanet 45, 2017.]